

עפיפון, קרקס ופרדסים: זמן הפנאי של הילדים כבבואה ליחסים חברתיים ותרבותיים ביישוב היהודי בשנים 1882-1914

גליה השרוני

מבוא

בשלושים השנים האחרונות חל שינוי משמעותי בחקר הילדות. משנות התשעים של המאה העשרים נע חקר הילדות מהבנתה בעיני המבוגרים וחקירת הילד כמי שתלוי במעשי המבוגרים, אל שאלות בטווח נרחב של מדעי החברה. הגישות החדשות האלה מכירות בעובדה שילדים הם סוכנים (agents) – כלומר מסוגלים לפעול על פי כוונתם בעולמם החברתי – ובשל כך פעילים בהבניית חייהם.¹ מאפיין זה מצביע על השפעתם של פילוסופים מרכזיים במאה העשרים, ובכללם מרטין היידגר (Heidegger), אשר ראו בבני אדם מבצעים מעורבים ולא קולטים פסיביים או בעלי אופי קבוע, כלומר הם עשויים להשתנות. הילדים קשורים למשתנים אחרים בניתוח החברתי כגון מגדר, מעמד ומוצא אתני, והילדות אינה נחשבת רק כתקופת הכנה לחיים הבוגרים, אלא כתקופה ייחודית וחשובה בעלת מגוון ביטויים חברתיים. התפיסות בדבר השתתפותם הפעילה של ילדים בחברה הציבו את הילדות לא כקטגוריה מגודרת אלא כפתוחה ומשתתפת במערכות חברתיות המתקיימות סביבה.²

1 האקדמיה ללשון העברית תרגמה את המונח הסוציולוגי Agency ל'פעילות יזומת'. במאמר אשתמש במונח 'פעילות'.

2 Allison James and Alan Prout (eds.), *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*, London 1990; Jens Qvortrup, Marjatta Bardy, Giovanni B. Sgritta and Helmut Wintersberger (eds.), *Childhood Matters: Social Theory, Practice and Politics*, Aldershot, Avebury 1994; Allison James, 'Agency', in: Jens Qvortrup, William A. Corsaro and Michael Sebastian Honig (eds.), *The Palgrave*

במאמר זה אעסוק בקשר שבין פנאי לפעילות של ילדים. באופן מסורתי עוצב חקר הפנאי על ידי הנחות המבוגרים, ופנאי הילדים נתפס כתלוי בהחלטות הוריות ללא הערכת קולותיהם של ילדים. מאפיינים כמו גזע, מעמד, מין ועבודה הוכרו כחלק מהצירים המרכזיים של הפנאי המערבי;³ הילדים נעדרים כמעט לגמרי מתיאוריות על פנאי. מחקרים סוציולוגיים על פנאי של ילדים נמנעו מעיסוק בפעילותם והותירו את חיי הפנאי של הילדים מגודרים. באמצעות חלוקת הפנאי לתחומים והבאת קולם של הילדים אפשר לבחון את המרחבים החברתיים והתרבותיים שהם יוצרים לעצמם ולברר עד כמה מעורבת הסביבה בחייהם: מבוגרים, חברים והשקפות אידיאולוגיות.⁴

המחקר ההיסטורי של דפוס הביילוי של יהודי ארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית לא עסק כמעט בפעילות הפנאי של הילדים מחוץ לכותלי בית הספר וביוזמותיהם. בתי הספר העבריים הדגישו את ערכי התרבות החדשה והשפה העברית, ונטלו חלק גדול בעיצוב חיי הילדים והפנאי האישי שלהם. מקהלות, אגודות התעמלות ונגינה בתזמורת היו כפעילות משלימה לתוכנית הלימודים במוסדות החינוך העבריים.⁵ במאמר זה אשפוך אור על דרכי הביילוי של ילדי היישוב היהודי ועל משחקי הילדות שלהם. אני טוענת שלצד

Handbook of Childhood Studies, Basingstoke, UK 2009, pp. 33-45; Steven Mintz, 'Why the History of Childhood Matters', *The Journal of the History of Childhood and Youth*, Vol. 5, No. 1 (2012), pp. 15-28; Bengt Sandin, 'History of Children and Childhood: Being and Becoming, Dependent and Independent', *The American Historical Review*, Vol. 125, No. 4 (2020), pp. 1306-1316; יעל פוניובוסקי-ברגלסון, סיגל אשתר, יעל דיין, דורית רואר-סטריאר ונירה ואלה, 'היבטים של agency בפרספקטיבות של ילדים וילדות', *מגמות*, חוב' 54, מס' 2 (2019), עמ' 71-94. בשנים האחרונות נמתחת ביקורת על המשקל הרב שקיבל המונח Agency בחקר הילדות. על כך ראו, Mona Gleason, 'Avoiding the Agency Trap: Caveats for Historians of Children, Youth, and Education', *History of Education*, Vol. 45, No. 4 (2016), pp.446-459; Sarah Maza, 'The Kids Aren't All Right: Historians and the Problem of Childhood', *American Historical Review*, Vol. 25, No. 4 (2020), pp. 1261-1285

Chris Rojek, Susan M. Shaw and A.J Veal, 'Introduction: Process and Content', in: Idem (eds.), *A Handbook of Leisure Studies*, London 2006, pp. 1-21

Susan M. Shaw, 'If our Research is Relevant, Why is Nobody Listening?', *Journal of Leisure Research*, Vol. 32, No. 1 (2000), pp. 147-151; Utsa Mukherjee, 'Towards a Critical Sociology of Children's Leisure', *International Journal of the Sociology of Leisure*, Vol. 3 (2020), pp. 219-239. מוכרזי מחלק את פנאי הילדים לשלושה תחומים: פנאי מובנה, פנאי משפחתי ופנאי לא פורמלי. סכמה זו היא מודרנית ונוגעת לחיי הילדים במאה העשרים ואחת, אך הרעיון שהפנאי של הילדים מתרחש במרחבים שונים נכון גם לראשית המאה העשרים.

על פעילויות הפנאי שהציעו מוסדות החינוך לתלמידיהם ראו, נירית רייכל, "אופקים" מול "הגשמה": הגימנסיות העבריות הראשונות בארץ ישראל בין שני יעדים, 1906-1935, עיונים בתקומת ישראל, חוב' 6 (1996), עמ' 288-329; אולגה לויטן, 'הצגות בלשון העברית בבתי ספר בארץ ישראל (1889-1904)', במה, חוב' 159-160, כרך לד (2000), עמ' 33-46; טלי בן ישראל, מהלכה למעשה: סיפורה של תרבות הגוף בתרבות הארץ ישראלית, תל אביב 2010.

ההכוונה הממסדית המגמתית התפתחה דינמיקה של פעילות פנאי ספונטנית ונטולת הכוונה אידיאולוגית, שהושפעה מהווי חייהם של הילדים, ממשפחותיהם ומשכניהם. מחקריו של בועז לב טוב על דפוסי הבילוי של יהודי ארץ ישראל במערכת התרבותית ה'לא מגויסת' כחלק אינטגרלי מהחברה המקומית הלא-יהודית בתקופה המדוברת, מספקים בסיס לידע בתחום זה. הוא עומד על כך שהיסטוריית הפנאי הלא-פורמלית אינה רק אוסף סיפורים ואנקדוטות, אלא היו לה השלכות חברתיות ופוליטיות. בתוך כך הוא מצביע על אפשרויות נוספות של פנאי שאינן נגזרות רק מהתגייסות אידיאולוגית, כמו בילויים בבתי קפה ובבתי מרחץ, שמחות משפחתיות וחגיגות דתיות. כל אלה היו זירת פנאי לא רשמית שאופייה הפתוח זימן קבוצות שונות של בני הארץ, ואפשר יצירת קשרים יומיומיים.⁶ אי אפשר להפריד את חייהם החברתיים של הילדים מהגיאוגרפיה שלהם, וה'מקומות' של הילדים הם חלק בלתי נפרד מהילדות, כי ילדים חווים, משתמשים וממציאים 'מקומות'. לא אחת הם מפרשים מחדש חללים או מייצרים מרחבים מחוץ לפיקוחו של עולם המבוגרים ומתרגלים את מערכות היחסים שלהם עם חבריהם בדרכי המשחק. מרחבי הילדות הם מקומות, אתרים, סביבות טבעיות ואנושיות שלהם היכטים שונים הנוגעים לחיי הילדים. המרחב שייבחן כמאמר יכלול את הארץ, העיר והמושבה, והמקום יהיה הרחוב, החצר או השדה הפתוח. באמצעות בחינת הפנאי שהתפתח באופן עצמאי וחופשי על ידי הילדים ומשפחותיהם אצביע על ה'מקומות' שבהם שיחקו, טיילו ובילו הילדים, ומתוך כך אמצא את מרחבי ילדותם.⁷

בחלקו הראשון של המאמר תובא סקירה היסטורית ומתודולוגית של סוגיות הנוגעות לתקופת המחקר ונושאה, ובחלקו השני יוצג פנאי הילדים על פי המקומות שבהם נמצאו: בטבע, בעיר, עם המשפחה ובמשחקים עם ילדים אחרים. המקורות ההיסטוריים ששימשו אותי בשרטוט תמונת הפנאי מגוונים. הם כוללים זיכרונות של ילדים בראשית המאה העשרים, דיווחים בעיתונות ובכתבי עת בני התקופה, ארכיונים אישיים ומכתבים. השילוב

6 בועז לב טוב, בילויים במחלוקת: דפוסי בילוי ותרבות פופולארית של יהודים בארץ ישראל בשנים 1882-1914 כמשקפי תמורות חברתיות, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 2007 (להלן: לב טוב, בילויים במחלוקת), עמ' 269. ראו גם, הנ"ל, 'נפגשים בים: יהודים ופלסטינים בחופי הרחצה של שלהי התקופה העות'מאנית ותקופת המנדט', בתוך: דפנה הירש (עורכת), מפגשים: היסטוריה ואנתרופולוגיה של המרחב הישראלי-פלסטיני, ירושלים 2019, עמ' 76-114. מחקרים נוספים עסקו בפנאי ובבילוי בשלהי התקופה העות'מאנית. ראו למשל, צבי פרידהבר, 'המחול ביישוב היהודי בירושלים לפני מלחמת העולם הראשונה', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, חוב' יא-יב (תשמ"ט-תש"ן), עמ' 139-151; חזקי שוהם, מרדכי רוכב על סוס: חגיגות פורים בתל אביב (1908-1936) ובנייתה של אומה חדשה, רמת גן תשע"ג; Yaacov Shavit and Shoshana Sitton, *Staging and Stagers in Modern Jewish Palestine: The Creation of Festive Lore in a New Culture 1882-1948*, Detroit, MI 2004

7 גיאוגרפים הבדילו בין 'מרחב' (space) כמקום גדול המתפרש לכל הכיוונים בממדי אורך, רוחב ועומק, ל'מקום' (place) כאזור מובחן ותחום שהוא חלק ממנו. אנשים חווים לעיתים את המרחב כמופשט יותר מן המקום, שלו הם מעניקים משמעות ואופי. ראו, Edward C. Relph, *Place and Placelessness*, London 1976, pp. 8-12

בין נתונים איכותניים לכמותניים מאפשר לקבל תיאור מיקרו־פרטני ולחשוף את הממד האינדיווידואלי של הילדים שמאחורי המספרים והאומדנים.

הילדים ביישוב היהודי בארץ ישראל: סוגיות היסטוריות ומתודולוגיות

ב־1914 ישבו בארץ ישראל 85,000 יהודים. 60,000 מהם היו בני היישוב הישן והתגוררו בארבע ערי הקודש: ירושלים, צפת, טבריה וחברון. 25,000 אנשי 'היישוב החדש' התגוררו בעיקר ביפו, בתל אביב, בחיפה ובמושבות. 45 אחוז מכלל אוכלוסיית היישוב בשלהי התקופה העות'מאנית היו ילדים ונערים עד גיל 18; 73 אחוז מהם חיו בערים ו־27 אחוז ביישובים כפריים. מכאן שחיי היום־יום של רוב ילדי היישוב היהודי התנהלו במרחב עירוני.⁸ ילדי היישוב היהודי נחלקו לשתי קבוצות עיקריות. ילדי היישוב הישן גדלו בארבע ערי הקודש במשפחות שאורח חייהן דתי ולמדני; הבנים ביקרו ב'חדר' ובתלמודי התורה והבנות נשארו בבית לעזור לאִמותיהן. ילדי היישוב החדש היו בני משפחות שהושפעו מהתנועה הציונית, מהעלייה ומההתיישבות בארץ, וממסרים לאומיים וחילוניים ששילבו כמיהה מסורתית לציון עם לאומיות מודרנית.⁹ משפחותיהם של חלק מהילדים בקבוצה זו עלו לארץ משיקולים כלכליים ולא ממניעים אידיאולוגיים. רובן באו מערים קטנות במזרח אירופה והיו בעלות זיקה למסורת ולהשקפת עולם דתית.¹⁰

חלוקה משנית נוספת יש לערוך בין ילדי היישוב החדש. עם הקבוצה הראשונה נמנו ילדי הערים יפו, תל אביב, חיפה וירושלים שמחוץ לחומות. ילדים אלה ביקרו בבתי ספר עבריים כמו בית הספר לבנות ביפו, הגימנסיה העברית ביפו והגימנסיה העברית בירושלים; חלקם למדו במוסדות חינוך שהוקמו בידי ארגונים יהודיים או בכספי נדבנים: בית הספר מקווה ישראל בחסות חברת 'כל ישראל חברים' או גני הילדים של חברת 'עזרה' בערים. הקבוצה השנייה כוללת את ילדי המושבות, אך גם בהן היו הבדלים בין מתיישבים. רוב איכרי המושבות מדור המייסדים היו דתיים; דתיותם התבטאה בעיקר בקיום מצוות ולא בלמדנות.¹¹

8 גליה השרוני, ילדות, נעורים וחי יום יום ביישוב היהודי בארץ ישראל בשנים 1882–1914, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 2015, עמ' 35. נבדקו ילדים ונערים וכן צעירים עד גיל עשרים ולא עד גיל 18, משום החלוקה הייחודית לגילאים שהנהיגו בירושלים. לצורך כך הושוו גם הנתונים בשאר יישובי ארץ ישראל.

9 רחל אלבוים דרור, החינוך העברי בארץ ישראל, א, ירושלים 1986 (להלן: דרור, החינוך העברי), עמ' 139.

10 גור אלרואי, אימיגרנטים: ההגירה היהודית לארץ ישראל בראשית המאה העשרים, ירושלים 2004, עמ' 233–234.

11 יאיר זלטנרייך, 'מבצרו של האיכר מול המודרנה: החרד במושבה הגלילית בשלהי התקופה העות'מאנית', דור לדור, חוב' מד (2003), עמ' 329. ראו גם, את המתיחות בנושא החינוך בפתח תקווה בראשית המאה העשרים בין מי שביקשו להישאר נאמנים למנהיגות הרבנית הירושלמית ולקיים חינוך דתי, ובין איכרים שביקשו להקנות חינוך מעורב לבנים ולבנות. בשנת תרס"ט (1909), לאחר ויכוחים בין יק"א למתיישבים, נפתח בית הספר המעורב בפתח תקווה, מהלך שהביא לפתיחת בית הספר לבנות

מה היו גבולות הגיל בתקופה זו? מרגלית שילה מציינת במחקרה על היישוב היהודי הישן בירושלים כי שנות הינקות הסתיימו בגילאי 2-3; אז הילד נגמל וילדותו החלה בגיל שלוש עם כניסתו ל'חדר'. בנות מעטות למדו בבית ספר, ולכן כניסה למוסד חינוכי אינה משמשת כציון דרך גילאי עבורן. סיומה של תקופת הילדות סומן בהגעתם של בנים ובנות לגילאי 12-14 – אז באו בכרית הנישואים.¹² דבריה של שילה מתייחסים אומנם ליישוב הישן האשכנזי בירושלים, אך מקורות נוספים מאששים את החלוקה שהיא מציגה כתבנית כרונולוגית נפוצה גם בקבוצות ילדים אחרות.¹³ על פי נתונים אלה אפשר לשרטט את טווח הגילאים אשר הגדירו את תקופת הילדות בארץ בשנים הנחקרות: 0-3 שנות ינקות, 3-15 שנות הילדות. ביישוב הישן הסתיים פרק הילדות בנישואין בגיל 14, וביישוב החדש עם סיום הלימודים בבית הספר ויציאה לעבודה.¹⁴

נתון נוסף חשוב לענייננו הוא מספר הילדים שלמדו בבתי הספר במושבות ובערים. בין שביקרו בבית הספר ובין שלא, לכל הילדים היה זמן פנוי; לילד שלא למד או עבד היה זמן פנוי רב יותר משהיה לחברו הלומד או העובד (או שניהם גם יחד). זאת ועוד, פעילויות הפנאי הפורמלי שהציעו בתי הספר העבריים לילדים, כמו טקסי חגים עבריים, טיולים בארץ ושירים עבריים פורסמו בעיתונות ובמקראות הלימוד בארץ ומחוץ לה, ושמען יצא למרחוק. לא אחת היה רושם שהן נחלת כלל הציבור ביישוב היהודי,¹⁵ אך לא כאלה היו פני הדברים. ילדים רבים לא השתייכו לבתי הספר העבריים ולפיכך לא לקחו חלק בפעילויות אלה.

-
- 12 נצח ישראל' בשנת תרע"ב (1912). עוד על נושא זה ראו, יוסף לנג, 'פרק סוער בתולדות החינוך פתח תקוה תרס"ד-תרס"ט (1904-1909)', דור לדור, חוב' כה (2005), עמ' 29-82.
- 13 מרגלית שילה, 'נשים וילדים בירושלים ביישוב הישן 1799-1917', בתוך: ישראל ברטל וחיים גורן (עורכים), ספר ירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית 1800-1917, ירושלים 2010, עמ' 117. בספרה על ילדות וילדים בחברה האשכנזית בראשית העת החדשה, מציגה טלי ברנר תמונה דומה מאוד של גילאי הילדות, 3-15 שנים לערך. תקופת הינקות הסתיימה בגילאי 3-5, או יצאו הילדים את בית המשפחה והחלו מופיעים במרחב הציבורי: בבית הכנסת או בבית הספר. טלי מרים ברנר, על פי דרכם: ילדים וילדות באשכנז, ירושלים תשע"ח, עמ' 20.
- 14 כך למשל, בעדה הספרדית שהו פעוטות במהלך היום אצל ה'מאיסטרה', מחנכת ספרדייה, ובגיל חמש עברו הבנים ללמוד ב'כותף' – ה'חדר' הספרדי. לגני הילדים העבריים במושבות ובמרכזי 'היישוב החדש' בערים (שנפתחו בראשית המאה העשרים) נכנסו ילדים מגיל שלוש והתחנכו בהם עד גיל שש לערך. בסיום הגן החלו ללמוד במוסדות השונים עד גיל 14 בערך. אליהו אלישר, לחיות עם יהודים, ירושלים 1980 (להלן: אלישר, לחיות עם יהודים), עמ' 51; מרים גיליס, מן ה'חדר' אל המחשב: מאה שנות הוראת קריאת עברית בישראל, רמת גן 1987, עמ' 27-28; דרור, החינוך העברי, א, עמ' 167, 295; דוד שחר, דע מאין באת: הוראת ההיסטוריה הלאומית בחינוך העברי בארץ ישראל 1882-1918, רחובות 2003 (להלן: שחר, דע מאין באת), עמ' 70-71.
- 14 על פי סטטיסטיקה של הסתדרות פועלי מושבות יהודה בשנת 1912, 81 אחוז מהפועלים במושבות יהודה היו בגילאי 16-29. 'בארץ ישראל', הצפירה, 279, 24.12.1912, עמ' 3.
- 15 בשמת אבן זהר, 'שיתוף הילדים ביוזמה העברית בשנים 1880-1905', בתוך: יעל דר ואחרות (עורכות), ילדים בראש המחנה: ילדות ונעורים בעתות משבר ותמורה חברתית, תל אביב 2010 (להלן: אבן זהר, שיתוף הילדים ביוזמה העברית), עמ' 51-56.

כדי לחשב את מספר הילדים הלומדים הובאו בחשבון רק ילדים בגילאי 4-14 – טווח הגילאים הפוטנציאלי להשתלבות במוסדות חינוך.¹⁶ בשנים תרע"ו-תרע"ט (1916-1919) היו בארץ ישראל 7,578 ילדים בגילים אלה, ולפחות 25 אחוז מהם לא נרשמו במפקד תחת הקטגוריה 'לימוד'. החומר הסטטיסטי אינו מספק ידיעות ברורות על מי שלא למדו, ואי אפשר ללמוד ממנו אם היו מי שביקרו בבית הספר באופן חלקי. לפי הנתונים ברור שילדים רבים לא למדו במוסדות חינוך. בית ספר, מורים וספרי לימוד לא היו נחלתם של כל ילדי היישוב היהודי.¹⁷ החינוך העברי היה חלק קטן מהמערכת ההטרוגנית שהתפתחה בארץ ישראל, וכנזכר לעיל רוב היהודים השתייכו ליישוב הישן המסורתי, שרוב ילדיו בגיל החינוך היסודי למדו ב'חדר' וב'פתאב'.¹⁸ אין בידינו נתונים סטטיסטיים על מספר התלמידים שלמדו במוסדות אלה בשנים האמורות, אך נתוני המפקד של המשטר הארץ-ישראלי מראים כי ילדי היישוב הישן' מנו 58 אחוז מכלל ילדי היישוב היהודי, נתון שמזמין ניסיון לשרטט את דפוס הפנאי שלהם.¹⁹ אולם זו אינה הסיבה היחידה לבחינת הפנאי של ילדי היישוב הישן. בתקופה שבה עוסק המאמר היה היישוב האשכנזי הישן נתון במשבר מבית ומחוץ. נוסף על משבר כלכלי מתמשך התמודד היישוב הישן עם סכסוכים בין כוללים למוסדות, וניהל מלחמת תרבות עם היישוב הציוני 'החדש'. המחלוקת העיקרית נסובה על אורחות החיים ביישוב החדש, שנתפסו בעיני אנשי היישוב הישן כנגועים בפריצות מינית, בחוסר נימוס ובחוסר צניעות.²⁰ בחינת שדה הפנאי עשויה להדגים ולהאיר מתחים ומחלוקות אלה שבין היישוב הישן לחדש.

- 16 דרור, **החינוך העברי**, א, עמ' 167, 295. בערי הקודש חברון, טבריה וצפת נרשמו האחוזים הנמוכים ביותר של ילדים לומדים מכלל יישובי הארץ. בחברון למדו 62 אחוז מכלל הילדים, בטבריה 45 אחוז ובצפת 74 אחוז. הנתונים על הילדים הלומדים במושבות הראו אחוז דומה במושבות יהודה, שמונים אחוז ילדים לומדים, ובמושבות השומרון והחוף – 78 אחוז ילדים לומדים. ביפו-תל אביב עמד אחוז הלומדים על 81 אחוז, ובחיפה נרשמו 77 אחוז ילדים שלמדו במוסדות החינוך.
- 17 על החינוך העברי בתקופה האמורה ראו, דרור, **החינוך העברי**, א; משה רינות, 'החינוך בארץ ישראל 1882-1918', בתוך: ישראל קולת (עורך), **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה: התקופה העות'מאנית**, א, ירושלים תש"ן, עמ' 427-446; יעקב עירם ושושנה קרים, 'מטרות החינוך העברי-הלאומי בתקופת העלייה הראשונה', **דור לדור**, חובר ד (1990), עמ' 117-143.
- 18 דרור, **החינוך העברי**, עמ' 240-242; שחר, **דע מאין באת**, עמ' 36-44. בנושא זה העריך דור ילין ב-1903 כי בערי ארץ ישראל יש כ-15,000 ילדים בגיל חינוך, ורק 2,000 מהם (1,000 נערים ו-1,000 נערות) מבקרים בבתי הספר העבריים. היתר לומדים ב'חדרים' פרטיים ובתלמודי תורה, והבנות גדלות בלי כל לימוד. דוד ילין, 'החנך הגופני והרוחני בערי א"י', **המליץ**, 203, 18.9.1903, עמ' 2.
- 19 כל הנתונים המספריים עובדו על בסיס ספירת יהודי ארץ ישראל שערך המשטר הארץ-ישראלי של ההסתדרות הציונית. המשטר הארץ-ישראלי, **ספירת יהודי ארץ ישראל**, א-ב, יפו תרע"ח-תרע"ט.
- 20 מנחם פרידמן, **חברה במשבר לגיטימציה: היישוב הישן האשכנזי 1900-1917**, ירושלים 2001, עמ' 78-79; חנה רם, 'מחלוקת בקרב הנהגת העדה היהודית ביפו', **קתדרה**, חוב' 64 (1992), עמ' 104. על המאבק בין הקהילה האשכנזית ובין העדה הספרדית על מעמד הבכורה בקרב היישוב היהודי הישן בירושלים, ראו, נתן אפרתי, **העדה הספרדית בירושלים ת"ר-תרע"ז (1840-1917)**, ירושלים תש"ס.

הטבע כמרחב לפנאי

ילדים בערים ובמושבות בילו את זמנם בטבע שבסביבת ביתם. למי שלמדו במוסדות היישוב הישן שימש הטבע כמרחב הפוגה מהלמדנות האינטנסיבית, וליילדי המושבות – כבית שני: 'אקליפטוסים בני עשרים, כבדים וקרירים אלה, שימשו לנו יותר מבית ההורים, והיינו מצויים [שם] יותר מאשר בבית העומד לידם'.²¹ הטבע על מגוון האלמנטים והמרקמים שבו, סלעים, בולי עץ וצמחים, היה זמין לילדים באופן מיידית כסביבת משחק.

אסתר ראב שנולדה בפתח תקווה ב-1894, השתמשה לתיאור אחת הגבעות שבקרבת ביתה במילים 'גן עדן'. היו בה שיחי דם המכבים, תלוליות של חפרפרות, סבוינים וקיני חולדים. 'הכול היה טעון סודות', כתבה, 'אדמה, צמחים ובעלי חיים – יותר מאשר בני אדם'.²² הילדים שיחקו בקרבת האקליפטוסים שבמושבה. ראב וחברה, בן ציון גינזבורג, שיחקו זוג נשוי: 'הוא היה הולך "לעבוד" לכרם, ואני מבשלת ארוחת צהריים'. גרגרי האקליפטוס היו לשעועית, ועלי העץ הארוכים היו לדגים מטוגנים.²³ כששבו מבית הספר זרקו על קיני הצרעות שבדרך גושי עפר, ענפים יבשים וקש. על כל אלה התיזו נפט, וקן הצרעות היה נדלק: 'המלחמה בצרעות נראתה לנו כמלחמת מצווה, וכאבירים היינו בעיני עצמנו'.²⁴ ראב אספה עם חבריה קרפדות וניתחה אותן. 'איברים איברים, לא לצורכי מדע, כמובן – אכזריות ילדים וסקרנות: לראות כיצד הן מפרפרות ומתות – איום!²⁵

כך כתב אהרון בלשניקוב על ילדותו במשמר הירדן: 'מה שהחסרנו בלימודים השלמנו בחיק הטבע'. הטמנת מלכודות לצבועים, ציד עקרבים שקשרו הילדים בזנבותיהם ונשאו על מקלות אל המושבה, איסוף פטריות ועשבי מאכל ששימשו לצורכי בישול בבית ושתיית מים מנקיית הסלעים.²⁶ במושבה עקרון שיחקו לוסי אפלבאום ואחיותיה, רוז ומרגרט, בטרסות הבית עם זיקיות ששינו את צבען על החול או עם נמלים שאספו גרגרי חיטה על גבן.²⁷ הטבע סבב גם את הערים: צפת הייתה מוקפת בכרמי זיתים וגפנים; חברון נבנתה בעמק בין הרים וסביבה מעיינות רבים; משני עברי הדרך מיפו לירושלים ניטעו פרדסים וגדרות צבר, ומגבעות החול נראו מי הים התכולים; סביב חיפה הוריקו שדות חיטה, ובכרמל רעו עדרי הצאן של תושבי העיר.²⁸ זאב וילנאי הגיע לחיפה ב-1906 כילד בן שש ונהג לשוטט

21 אסתר ראב, כל הפרוזה, הוד השרון 2001 (להלן: ראב, כל הפרוזה), עמ' 16.

22 שם, עמ' 12-13.

23 הנ"ל, 'זכרון ראשון', בתוך: אהרן אמיר (עורך), קשת תעודה: ארץ ישראל הישנה, רמת גן 1979, עמ' 11.

24 ראב, כל הפרוזה, עמ' 16-17. על שריפת קיני צרעות בידי ילדים במשמר הירדן ראו, א' עבר הדני, משמר הירדן: מושבת הספר שנפלה, תל אביב תשכ"ה (להלן: עבר דני, משמר הירדן), עמ' 86 ו-98.

25 ראב, כל הפרוזה, עמ' 38.

26 עבר הדני, משמר הירדן, עמ' 86, 98 ו-101.

27 Lucie Appelbaum Matuzewitz, *The Cactus and the Parasol*, Geneva 1996, p. 33

28 זלמן דוד לבונטין, 'לארץ אבותינו', בתוך: יפה ברלוביץ (עורכת), אעברה נא בארץ: מסעות אנשי העלייה הראשונה, תל אביב 1992, עמ' 34; יהושע ברזילי, 'בשערי ירושלים', שם, עמ' 85; יהושע בן

עם חבריו ליד שרידי מצודה קדומה במעלה הכרמל, שם היו כרמים קטנים, זיתים ותאנים. וילנאי וחבריו 'סחבו' תאנים מהעצים שגדלו בצידי השבילים, כשהערכי בעל המקום היה אורב להם ורודף אחריהם. סביב המבנה הלבן של כת הבהאים, במעלה הרחוב הראשי של המושבה הגרמנית, שכן גן שבו טיילו הילדים יחפים בעקבותיו של עבאס אפנדי, מנהיג הכת. גם מערת אליהו שבמורד הכרמל הייתה מקום אהוב על הילדים, במיוחד כאשר חגגו בה רבים מתושבי חיפה והגליל למוחרת 'שבת נחמו'.²⁹

בעורפה החקלאי של יפו נבנו במחצית השנייה של המאה התשע עשרה בתי באר, 'ביארות' בערבית, ששימשו את ענף ההדרים.³⁰ ילדים מיפו ומהמושבות מצאו מפלט מן החום בימות הקיץ ומקום בילוי ומשחק בכריכות הפרדסים. יעקב בן דוד גלוסקא עלה מתימן ב-1908 כשהיה בן שמונה. הוא התגורר עם משפחתו בשכונת התימנים מחנה יהודה, צפונית-מזרחית ליפו. בקיץ הלכו גלוסקא וחבריו לבריכות שבאזור הפרדסים, שילמו למשגיח הפרדס, נכנסו, התרחצו וקטפו פירות.³¹ דמי השחייה היו מטליק (מטבע עות'מאני, מאית הליה הטורקית) אחד. 'היה זה הספורט החביב ואחד התענוגות בימי הקיץ', כתב יצחק רוקח.³² גם בבילוי קיץ זה משתקפים הגוונים השונים של קבוצות היישוב ומחויבותם הדתית: רחצה של בנות בכריכות הייתה פחות נפוצה; במושבה עקרון הן רחצו – אך בנפרד מהבנים.³³ בצפון ארץ ישראל נהנו ילדי המושבות ממי הירדן ומאגם החולה. הם הפליגו באגם מיסוד המעלה לביצות החולה, רחצו והתחרו בשחייה. הוריהם לא היו מודאגים, משום שהמים היו רדודים ונטולי מכשולים.³⁴ הירדן תפס מקום מרכזי בחייהם של ילדי משמר הירדן והותיר עליהם רושם רב. מרים קנטור נהגה לשבת בילדותה על גדות הנהר, 'שרויה כאלם למראה יופיו הפראי הנהדר'.³⁵ בימי החופשה ירדו הילדים לירדן לתפוס את מקומות הדיג הטובים – סלעים המזדקרים באפיקו של הירדן, כדי לדוג דגים בחכות שקנו בצפת: 'כעבור שעות מספר היינו מעלים מחרוזות של דגים'. הם השתמשו בפיתיון של לחם ונעזרו

אריה, ארץ בראי עברה: מחקרים בגאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל, ירושלים תשס"א, עמ' 293, 299.

29 זאב וילנאי, ואהבת לארצך כמון, ירושלים 1974 (להלן: וילנאי, ואהבת לארצך כמון), עמ' 14-17.
 30 'פתח דבר', בתוך: לקראת שימור חוצה תרבויות, יום עיון בנושא בתי הבאר של יפו; תקצירי ההרצאות, תל אביב 2008.
 31 יעקב בן דוד גלוסקא, ספר תולדות יעקב, תל אביב 1985, עמ' 41.
 32 יצחק רוקח, פרדסים מספרים, רמת גן 1970, עמ' 59; דוד תדהר, בשרות המולדת 1912-1960, תל אביב 1960 (להלן: תדהר, בשרות המולדת), עמ' 14; מטליק (Metalik) – מטבע שהיה בשימוש בתקופת השלטון העות'מאני.
 33 דוד נימן, 'בראשית ברוא', בתוך: יעקב שרת ונחמן תמיר (עורכים), אנשי העליה השנייה, ד, תל אביב (להלן: נימן, בראשית ברוא), עמ' 24-25, 54.
 34 זכרונותיו של אלתר אשכנזי, ארכיון יסוד המעלה, חטיבה 5, 2.10-01 א' עמ' 4-5; מרכזי חריזמן, נחשוני החולה, ירושלים תשי"ח, עמ' 261.
 35 עבר הרני, משמר הירדן, עמ' 99.

בנפח של קמח כרי לתפוס את הדגים: 'זוהרים פניהם של אלה אשר מזלם שיחק להם – הללו נושאים בגאווה ובשמחה את דגיהם לעיני כול כגיבורים עטורי ניצחון'.³⁶ ילדי היישוב העברי, כשאר ילדי העולם, גילו בטבע מרחב לפנאי ומשחק.³⁷ הם מצאו בו בית, חוו אותו בטיוליהם ובמשחקהם, והפכו אותו ל'מקום' שלהם שאליו הגיעו אחרי שעות הלימודים ובחופשים. את המשיכה לטבע ולמשחקים בו יש להבין גם על רקע העובדה שצעצועים כמעט לא היו בנמצא. משה מדליה, שנולד בגדרה ב־1897, קיבל לאחר שאושפז בבית חולים בירושלים ליצן עשוי פח שנסע על גלגלים והיכה בתוף במקלות שבידיו. 'חושבני כי היה זה הצעצוע האחד והיחיד שזכיתי בו בילדותי'.³⁸ ראב ציינה שלא היו לה צעצועים רבים, ובכובות לא הרבתה לשחק – 'הן היו תפלות כל כך: שחקי ממולא בנסורת, פנים צבועים [...] והשיער צרור פשתן צהוב מכוער – וכשהיה נבעה חור בגופן, הייתה הנסורת נשפכת מבטנן ומרגליהן, זוועה'.³⁹ גם יצחק רוקח שנולד ביפו ב־1894 העיד כי 'צעצועים היו מעטים מאוד, חוץ מג'ולים וטאיירות [גולות ועפיפונים].'⁴⁰ ביישוב הישן לא עלו עולם המשחקים והמשיכה לטבע בקנה אחד עם נורמות החברה המסורתית שלא היה בהן מקום לביטוי עצמי או לחוויות אישיות מחוץ ל'חדר' ולתלמוד התורה. למרות זאת התקיימו פעילויות אלה בשולי הזמן 'העיקרי': בהפסקות או בין התפילות, בטווח ההסכמה של המלמד או של בני המשפחה כסמכויות פיקוח. חוויות הילדות בחברה היהודית המסורתית במזרח אירופה כפי שהן מתוארות בספרי זיכרונות של ילדי 'החדר', משקפות מאפיין דומה. מוטי זלקין הראה במחקרו כיצד גילו הילדים היהודים בליטא את הטבע ואת המרחב החקלאי בשולי העיירות שבהן גרו. כמי שבילו את רוב זמנם בחלל הסגור של 'החדר', ביקשו הילדים לברוא בטבע עולם משחקים: 'האוויר הצח, הטבע הנפלא, ריח העשב, ריח השחת הנחוח שהיתה מונחת בערימות, כל אלה קראו לי. ריח תפוחי העץ והאגסים בגנו של הכומר לא נתן לי מנוח', כתב אריה אהרוני.⁴¹ כמו בליטא, כך גם בירושלים. המסר שלאורו חונכו ילדי היישוב הישן היה שהקשר עם הטבע, כמו כל מה שמחוץ ל'חדר', ללמידה ולהלכות, הוא חסר משמעות ובבחינת ביטול

36 שם, עמ' 47-48, 98.
 37 Brian Sutton Smith, *A History of Children's Play: The New Zealand Playground 1840-1950*, Philadelphia 1981; Joe L. Frost, *Play and Playscapes*, New York 1992.
 38 משה מדליה, *פרקי זכרונות*, חיפה תש"ל, עמ' 38.
 39 ראב, *כל הפרוזה*, עמ' 45.
 40 יצחק רוקח, *ימים ראשונים וניחוח הדירים: סיפורו של בן נווה צדק*, תל אביב 2000 (להלן: רוקח, ימים ראשונים), עמ' 36.
 41 אריה אהרוני, *בן בלי בית*, גבעת ברנר 1991, עמ' 26; הקטע מובא אצל מוטי זלקין, 'את הדר הטבע לא ידעו ואת תכלת השמים לא ראו?' ילדות בחברה היהודית המסורתית במזרח אירופה', *זמנים*, חוב' 102 (2008) (להלן: זלקין, את הדר הטבע לא ידעו), עמ' 62.

תורה.⁴² ועדיין הם מצאו את השעות לצאת מהבתים ומה'חדרים' אל הטבע. לעיתים עשו זאת לבדם, לעיתים עם משפחותיהם, ופעמים רבות עם מלמדיהם ותחת פיקוחם. עדות לכך נמצאת בחוברת חיבורים שכתבו תלמידי בית הספר לבנים בירושלים בשנים תרע"ה-תרע"ז, ויצאה לאור ב-1918 בידי מנהל המוסד, חיים אריה זוטא, כמזכרת לחיים ויצמן. באחד החיבורים נזכר הכותב בן ה-15 כגעגועים ובעצב בשדה שליר ביתו, שם היה משחק עם חבריו מ'החדר': 'הרבי היה מציץ לפעמים, וכלנו נמלטים. נמלטים, פורחים כציפורים'.⁴³

בעיר העתיקה בירושלים היו עצים מעטים בכמה חצרות, והטבע וההרים נשקפו מחוץ לחומות העיר. בשעות אחר הצהריים בשבתות הצטרפו ילדים אל רבני שכונת מונטיפיורי וטיילו איתם למושבה היוונית. ילדים אחרים היו ממתנינים לרבנים ושומרים על מפתח ביתם או על קופסת הטבק, מחשש לגנבות. טיולים נוספים ערכו המלמדים עם תלמידיהם עד לבית הקברות של הקראים שממנו נשקף הנוף של כפר השילוח.⁴⁴ ככל ראש חודש נפסקו הלימודים בשעות הצהריים; בשאר הימים למדו הילדים עד שעות החשכה. בימים אלה הם יצאו אל מחוץ לחומות ירושלים והרחיקו עד כפר השילוח ובאר איוב. כאמור, בית הקברות של הקראים היה אזור טיול מועדף על הילדים ומלמדיהם, ולידו היו מערות חצובות בסלע שבחורף התמלאו במי גשמים. שם פרשו מחצלות וסעדו.⁴⁵ בצפונה של ירושלים שמחוץ לחומות טיפח משה בריינסקר עצי תפוחים ואגסים, ובראשי חודש יצאו הילדים לקטוף פירות מהעצים ולטייל בסביבה שהייתה ריקה מבתים עד לבית הספר שנלר.⁴⁶

הטבע שבעיר ובשוליה שימש את ילדי היישוב הישן כמפלט משגרת היום הלמדנית שהתנהלה ב'חדרים' הסגורים. נראה שעקב התפיסה של השחתת זמן בפעילות שאינה קשורה לתורה ומצוות היו היציאות אל הטבע פחות תכופות מאשר אצל ילדי היישוב החדש, ונעשו פעמים רבות בפיקוח ובתיווך של המלמדים'. גילוי הטבע על ידי הילדים לווה בחשש

42 זלקין, את הדר הטבע לא ידעו, עמ' 59-61; דרור, החינוך העברי, א, עמ' 364-365.

43 חיים אריה זוטא, חבורים חפשיים: של תלמידי ביה"ס לבנים בירושלים, ירושלים תרע"ח (להלן: זוטא, חבורים חפשיים), עמ' 23-24. בחוברת החיבורים ניכר שנעשתה עריכה לשונית מסוימת, אולי תיקון סגנון הכתיבה ובוודאי תיקון שגיאות כתיב של תלמידים, ולכן השימוש בה צריך להיעשות בהתאם להסתגיונות אלה. עם זאת, כפי שמסבירה שנקולבסקי במאמרה העוסק בחיבורי ילדים בארץ בזמן מלחמת העולם הראשונה, סביר כי ילד בכיתה ח' לא יערבב מציאות ודמיון יותר מאדם מבוגר, ובחינת החיבורים נעשית על רקע מידע ממקורות היסטוריים המשלימים את התמונה. זהבית שנקולבסקי, 'ילדים וילדות ביישוב היהודי בארץ ישראל בזמן מלחמת העולם הראשונה', קתדרה, חוב' 165 (תשע"ח), עמ' 68 הערה מס' 4.

44 יעקב יהושע, ילדות בירושלים הישנה: חכמים בירושלים הישנה, ירושלים 1968 (להלן: יהושע, ילדות בירושלים הישנה), עמ' 41-42; בית הקברות הקראי בירושלים שוכן על מדרונותיה של שכונת אבו תור מעל גיא בן הינום.

45 שם, עמ' 119.

46 חיים המבורגר, שלושה עולמות, ירושלים 1939, עמ' לד.

מהמעשה ומהמסכות המפקחת, ונחוה בזהירות ובאופן מוגבל. אצל ילדי היישוב החדש מצטיירת חוויה מלאה יותר של הטבע: השתכשכות במי נחלים, ציד עקרבים, ניתוח קרפדות.

ילדים ובילויים משפחתיים

כחלק מהתגבשות התרבות והחינוך העברי שימשו טיולי בית הספר שהנהיגו המורים העבריים כדי לעורר בילדים את אהבת הארץ ואת הקשר אליה, ובכך לסייע בבניית תרבות חדשה.⁴⁷ דגם אחר של טיול התפתח בקרב המשפחות כזמן בילוי משותף להורים וילדים. היה זה טיול משפחתי ואישי שנועד להנאה או למילוי מצווה דתית.⁴⁸

'בנוסף לטיולי בית ספר ולא לה שיעם חברינו הילדים, היו לנו גם טיולים משפחתיים', ציינה רוחמה שחר לבית מרקובסקי. משפחתה התגוררה במטולה, ונהגה לטייל בין שדות התירס באזור הכפר דיר מימס (בשטחי לבנון). באחד מטיוליה הארוכים רכבה המשפחה עד צידון, שם לנה בבית מלון, ולמוחרת נסעה בדיליז'נס (כרכרה) לביירות.⁴⁹ משפחת חכמשוילי מירושלים טיילה אל הכפרים הערביים הסמוכים לעיר. 'אהבתי מאד את הטיולים המשפחתיים האלה, שכל אחד מהם היה לנו כחג', תיארה ויקטוריה וידה ואלירו, ילידת 1906. אבי המשפחה, ישראל חכמשוילי, נהג לספר לילדיו על כל כפר וכפר, והמשפחה נכנסה לבקר באחדים מהם, 'לשתות קפה ולטעום מעוגותיהם המתוקות'. האב עישן נרגילה ושתה קפה עם הגברים, האם שוחחה עם הנשים הערביות, ו'אנו הילדים ישבנו דוממים ברוב נימוס, אך לעיתים קרובות היינו משחקים עם ילדיהם של המארחים. היטבנו לדבר בשפתם'.⁵⁰ הביקורים היו הדדיים. בצפת ביקרו הערבים בבתי המשפחות היהודיות בחול המועד של פסח, התכבדו במצות, שקדים ותמרים, ובימו האחרון של החג הגיעו שוב עם מגש גדול עמוס דבש, חמאה, ופיתות ריחניות.⁵¹

יציאה מהבית ובילוי בגנים היו חלק בלתי נפרד מהחיים העירוניים באירופה ובערי המזרח התיכון, וכללו טיולים רגליים, מפגשים קבוצתיים ופיקניקים משפחתיים כהפוגה משגרת היום-יום.⁵² גנים וגינות שטופחו בערים היו מוקד משיכה למשפחות וילדים ושימשו כמקום התרגעות ומנוחה. כזה למשל היה גנו של הברון פלטון פון אוסטינוב, שהיה 'מקום

47 אבן זהר, שיתוף הילדים ביוזמה העברית, עמ' 52-53. על טיולים שהנהיגה אגודת הספורט 'מכבי' ראו, לב טוב, בילויים במחלוקת, עמ' 124.

48 בילוי משפחתי נוסף שהתפתח בשלהי המאה התשע-עשרה בארץ היה רחצה בים. ראו על כך בפירוט, בועז לב טוב, נפגשים בים, עמ' 76-114.

49 רוחמה שחר, בית מרקובסקי, נהלל 1976, עמ' 35, 41.

50 ויקטוריה וידה ואלירו, זכרונות, תל אביב תשנ"א (להלן: ואלירו, זכרונות), עמ' 19.

51 שושנה הלוי, פרשיות בראשית בתולדות הישוב, ירושלים 1989 (להלן: הלוי, פרשיות בראשית בתולדות הישוב), עמ' 312.

52 John Burnett, 'Eating in the Open Air in England 1830-1914', Marc Jacobs and Peter Scholliers (eds.), *Eating Out in Europe- Picnics, Gourmet Dining and Snacks Since the Late Eighteenth Century*, Oxford-New York 2003, pp. 31-39

הטיול החביב על כל היפואים' ומשך אליו מבקרים רבים ובהם גם ילדים.⁵³ משפחות הרבו לטייל בגן הברון שהיה מיוחד בעציו ובפרחיו, בטווסים ובקופים שהתהלכו בו.⁵⁴ משפחת וילנאי שהתגוררה בחיפה נהגה לטייל בשבת כגנו של הטמפלרי ויליאם מאדר, שטיפח משתלה וחממות לירקות.⁵⁵ בצאת השבת נהגו הורים וילדים בירושלים ללכת אל הגן העירוני הציבורי 'אל מנשיה'. הגן ניטע ב-1892 סמוך למגרש הרוסים, ושימש כמעין 'נקודת גבול' שעד אליה העזו יהודים להרחיק מחוץ לחומות העיר. בפינת הגן שכן בית קפה שבו נפגשו תושבי העיר בני הדתות והעדות השונות, ובצד, בסוכת נצרים, ניגנה התזמורת התורכית הצבאית מארשים צבאיים. מנגינות אלה, ציין יעקב יהושע בזיכרונותיו, היו אהובות על הילדים.⁵⁶ טיולים משפחתיים נערכו גם בימות החגים והמועדים שיצרו הזדמנות להפוגה משגרת העבודה והלימוד. בקרב משפחות מהיישוב הישן שולב הטיול עם קיום מצווה דתית. בימות הקיץ נהגו משפחות יהודיות להשתטח על קברי האבות בחרון ולפקוד את קבר רחל. יהודי ירושלים בילו עם יהודי חרון בין הגפנים ורחצו במעיינות. בכרמי חרון התארחו משפחות תמורת תשלום של שלושה נפוליונים לחודש, כולל ארוחות יומיות.⁵⁷ משפחת הרב חיים דוד סורנאגה ומשפחות נוספות נהגו לבלות את חודשי הקיץ בכפר הערבי קלנדיה, שם העמידו לרשותם תושביו חדרים ומזרונים.⁵⁸

כדפוס הבילוי של אנשי היישוב הישן ניכרו השפעות תרבותיות של החברה הערבית. במיוחד בלט הדבר בקרב בני עדות המזרח שהעבר המשותף בארצות המוסלמיות, המעורבות בחיי החברה והתרבות והשפה הערבית עברו איתם לארץ ישראל, ובמידה רבה נמשכו גם כאן. פעמים רבות הוזמנו השכנים והמכרים הערבים לחתונות וחגיגות משפחתיות שערכו היהודים.⁵⁹

בטיולי המשפחות היהודיות הייתה כניסה למרחב הביתי הפרטי של משפחות ערביות, וכך העירוב בין יהודים לערבים התקיים לא רק במרחב הציבורי בישיבה משותפת בבתי

53 חיים חיסין בימנו, יפו, 11.8.1882, בתוך: אברהם יערי (עורך), זכרונות ארץ ישראל, א, ירושלים תש"ז, עמ' 450; מנחם אוסישקין, ספר אוסישקין, ירושלים תרצ"ד, עמ' 34; הברון פון אוסטינוב (Von Ustinov 1840-1918) היה יליד רוסיה ובעל אזרחות ותואר 'ברון' מגרמניה. הוא חי ביפו בשנים 1878-1913, וב-1895 פתח במושבה הגרמנית בעיר את מלון פארק, Hôtel du Parc, שסביבו השתרע גן מטופח ובו גם תוכים וקופים.

54 איטה ילין, לצאצאי: זכרונות, א, ירושלים תרצ"ח, עמ' 93-94. על ביקוריהם של ילדי משפחת מרקובסקי בגן הברון ראו, שחר, בית מרקובסקי, עמ' 19-20.

55 וילנאי, ואהבת לארץ כמון, עמ' 15.

56 יעקב יהושע, ירושלים תמול שלשום, ירושלים 1979 (להלן: יהושע, ירושלים תמול שלשום), עמ' 33-35.

57 שם, עמ' 133-134. הלירה הצרפתית נקראה 'נפוליאון' והייתה מן המטבעות המקובלים בארץ ישראל ואזורה בשלהי התקופה העות'מאנית. ערכו של נפוליאון היה 20 פרנק; שמעון רובינשטיין, מטבעות מידות ומשקלות, ירושלים 1997, עמ' 32.

58 יהושע, ילדות בירושלים הישנה, עמ' 42.

59 לב טוב, בילויים במחלוקת, עמ' 166-167.

קפה, במשחקי שש בש ובעישון נרגילה. מה שהחל כיציאה מהבית לשם קיום מצווה דתית, שולב בבילוי חופשי יותר ובאירוח אצל השכנים הערבים. הקרבה הגיאוגרפית בין מגורי יהודים לערבים וקשרי הכלכלה והעבודה ביניהם התבטאו ביחסי שכנות קרובים ובמחוות לא פורמליות של אירוח הדדי.

הטיול בבילוי משפחתי היה משותף לקבוצות השונות ביישוב היהודי. גם אם חלק מהמשפחות יצאו לטיול מתוך הקשר דתי או מסורתי, עדיין נשמר הסגנון החופשי ונטול המחויבות. באמצעות הטיולים המשפחתיים התנסו הורים וילדים (גם אם לפרק זמן קצר), בהעברת הפרקטיקות המשפחתיות אל מחוץ לבית – לינה, אכילה, ושהייה במרחב ביתי אחר.⁶⁰

בנים ובנות בעיר

רוב ילדי היישוב גרו בערים. אצל ילדי היישוב הישן התבטאה האדיקות הלמדנית בשעות הרבות ששהו במוסדות הלימוד – מבוקר עד חשכה – ובמחויבות למועדי התפילות החל מעליית השחר. הזמן הפנוי שעמד לרשותם היה מוגבל. חנה טרגר תיארה בסיפוריה את חייהם של הילדים ביישוב הישן בירושלים, וציינה כי נערים לא משחקים, למעט מדי פעם בשקט, שכן הוריהם חושבים שחובתם היחידה היא ללמוד ולעשות כמה שיותר מצוות.⁶¹ עם זאת, עיון במקורות השונים מלמד שילדי ירושלים, כשאר ילדי הארץ, מצאו מקום וזמן לשחק. בנות נהגו לשחק בעצמות עיזים או בקוביות אבן, וגם רצו, הקפיצו כדור וקפצו על חבל ברחובות העיר.⁶² ילדים ובחורים שיחקו מדי שבת במשחקי כדור בשדה ששכן מאחורי בית הספר למל, כשקהל צופים מתגודד סביבם. על כך דיווח ליאו מוצקין, שנשלח לערוך סקר על מצב ההתיישבות בארץ ישראל אחרי הקונגרס הציוני הראשון:

60 על ההיבט הציבורי של הפעילות המשפחתית ראו: Marjorie DeVault, 'Producing Family Time: Practices of Leisure Activity beyond the Home', *Qualitative Sociology*, Vol. 23 (2000), pp. 485-503; Lia Karsten and Naomi Felder, 'Parents and Children Consuming the City: Geographies of Family Outings across Class', *Annals of Leisure Research*, Vol. 18, No. 2 (2015), pp. 1-14

61 Hannah Trager, *Pictures of Jewish Home: Life Fifty Years Ago*, London 1926 (תמונות). במאמר זה עשיתי שימוש בגרסה המקוונת של הספר: <http://gutenberg.org/files/15173/15173-h/15173-h.htm> (נדלה ב־26.8.2021). חנה טרגר, בתם של זרח ורחל ברנט, ממיסדי פתח תקווה, הייתה בת שנתיים כשהגיעה מלונדון לירושלים עם הוריה, שם חיה בהפוגות עד מעבר משפחתה לפתח תקווה ב־1878. על חנה טרגר וכתבתה ראו, יפה ברלוביץ, 'לונדון, ירושלים, פתח תקווה: ראשי פרקים בכתבתה ובהתקבלותה של חנה ברנט טרגר', *מסכת*, חוב' 1 (2007), עמ' 87-118; מרגלית שילה, 'מבט מגדרי על העלייה הראשונה על פי סיפורי חנה טרגר', *עיונים בתקומת ישראל*, חוב' 15 (2005), עמ' 147-179. על מהימנותם של סיפורי טרגר ראו, יפה ברלוביץ, 'להמציא ארץ, להמציא עם: תשתיות ספרות ותרבות ביצירה של העלייה השנייה', תל אביב 1996, עמ' 248, הערה 34.

62 'ירושלים יום יום: אסון', האור, 78, 23.12.1912, עמ' 3; ילין, 'לצאצאי: זכרונות א', עמ' 40; ישעיהו פרס, *מאה שנים בירושלים*, ירושלים 1964, עמ' 56; יהושע, 'ילדות בירושלים הישנה', ב, ירושלים 1966, עמ' 90; אדלרבלום, *זכרונותיה של בת ירושלים*, עמ' 14.

יכולים ילדי ירושלים העניים לשאוף רוח צח ולהשתובב כאוות נפשם, וגם לשכוח לרגע את נוראות בית אביהם'.⁶³

בחגים התפנו הילדים לסייע למשפחותיהם בהכנות. האווירה הייתה חופשית יותר, והזמן נוצל גם להנאה ולמשחק. בעוד המבוגרים עסקו בהכנות לחג הסוכות, נהגו ילדי העיר העתיקה להעמיד תיבות עץ ברחוב היהודים ולמכור לחבריהם הילדים שגרו מחוץ לחומות ניירות צבעוניים שמהם מכינים קישוטים לסוכה, ותמונות צבעוניות של דמויות מהתנ"ך ושל מקומות קדושים. הילדים מכרו, סחרו והתווכחו על פרוטות שקיבלו מהוריהם. את אשר קנו הביאו לביתם, ובעזרת אחיותיהם הגדולות יצרו קישוטים לחג הסוכות.⁶⁴ בחג הפורים רכשו ילדים בחנויות המכולת קופסאות 'קפצונים' שהרעישו את השכונות. ילדים בני 13 ומעלה הצטיידו במוטות ברזל שבקצותיהם קפצונים, ובהולכם ברחוב היו מטיחים את המוט בקרקע ומבהילים את העוברים והשבים.⁶⁵

בפסח אספו הילדים בהוראת אימותיהם ערמות של רהיטים להגעלה בכורות שהתמלאו במי גשם מחוץ למאה שערים. עד מהרה הפך ניקיון הרהיטים להשתובבות במים, הילדים קיפלו את מכנסיהם, נכנסו לבריכה עם לוחות עץ ועשו מהם נדנדות מים עד שאחד מהם נפל: 'זה היה כל כך כיף [...] מעולם לא נהייתי כל כך כמו בערב פסח הזה'. הבנים שיחקו והשתובבו, אך כפי שהעידה טרגר בסיפוריה, זה קרה רק כשהיו חופשיים מלימוד, לא לעיתים קרובות. בימים שלפני פסח נהנו הילדים מאכילה משותפת עם חבריהם מחוץ לבית בשל ההקפדה בבתיים.⁶⁶ לפני חג השבועות, עת הבשילו המשמשים, שיחקו הילדים עם חרצניהם, חפרו גומות בחצר, התרחקו פסיעות מספר וניסו להשליך כמה שיותר חרצנים לגומה. גם משרוקיות מחרצנים הכינו הילדים לאחר שהיו שוחקים אותם במים שנבכשו בעפר.⁶⁷

בחבורת החיבורים של בית הספר לבנים בירושלים, תיאר נער בן 14 שכאשר טחנת הרוח בעיר התקלקלה היא הפכה למשחק ילדים. הכניסה לטחנה לא הייתה קלה, שכן במקום ניצב שומר. הילדים שרצו לעלות אל חלקה העליון של הטחנה נזקקו לסולם, שבעזרתו טיפסו בין חריצי הקיר ונעזרו במסמרים שתקעו בעת הצורך. המטרה בטיפוס אל היציע העליון הייתה לצוד את הציפורים שקיננו שם. הילדים טיפסו וחיפשו קינים, ואחד מהם נשאר שומר ומשגיח, פן יגלו אותם. ההרפתקה הסתיימה בשעה 'שידי חבכי היו מלאות ביצים ואפרוחים גם יחד'.⁶⁸

63 יאיר מוצקין, 'היהודים בארץ ישראל', בתוך: אריה ליב מוצקין, ספר מוצקין: כתבים ונאומים נבחרים ביאוגרפיה ורברי הערכה (ערך אלכס ביין), ירושלים תרצ"ט, עמ' 41; 'ירושלים יום יום', האור, 169, 9.5.1912, עמ' 3.

64 יהושע, ילדות בירושלים הישנה, עמ' 37.

65 שם, עמ' 69.

66 טרגר, תמונות.

67 יהושע, ילדות בירושלים הישנה, עמ' 109.

68 זוטא, חבורים חפשיים, עמ' 9-10.

בנות רבות בערי היישוב הישן נשארו עם אימותיהן, למדו את עבודת הבית והכינו את עצמן ליום נישואיהן. במחצית השנייה של המאה התשע עשרה הופיעו ניצנים ראשונים של תהליכי מודרניזציה בחינוך בארץ ישראל, כאשר ארגונים פילנתרופיים יהודים ביקשו לשלב לצד לימודי הקודש גם השכלה כללית ולימודי מלאכה בשאיפה לשפר את מצבם הכלכלי של יהודי הארץ. אחת ממטרותיהם הייתה חינוך הבנות, וכך החלה מתפתחת מערכת חינוך. בתוך כך נוסדו בתי ספר לבנות שמטרתם הכשרת הילדה להיות אישה, אם. חינוך פורמלי זה היה נחלתן של מעטות בלבד, בשל המנגנון החברתי היעיל שמנע במידה רבה את כניסתן של רוחות השינוי ליישוב הישן.⁶⁹

הפנאי של הבנות לא היה מלימודים אלא מעבודות הבית והעזרה לאימהות. שושנה הלוי, ילידת צפת, תיארה כיצד נשלחה לשאוב מים מהבאר שבמרכז העיר, ובקיץ ירדו היא וחברותיה לתחתית הבאר שם נפער פתח למערה ששימשה להן מקום משחקים, במיוחד בימי החמסין.⁷⁰ נימה אדלרבלום שנולדה בירושלים ב-1881 למשפחת הירשזון, מהמשפחות הלמדניות והמיוחסות של ירושלים, גדלה ברובע המוסלמי ב'חצר הירשזון' שהקימו סבה וסבתה.⁷¹ אדלרבלום כתבה כי 'לא היו בובות, מנועים או בלונים. המשחקים הדמיוניים בעלי התוכן היהודי ששאבנו מהסביבה פיצו על העדר צעצועים'.⁷²

אורח החיים הדתי, לימוד התורה והמרחב הקדוש על אתריו השונים, שימשו כמקור השראה לילדים. אדלרבלום וחבריה עיצבו מחדש את הסיפור התנ"כי על דניאל והארות, ולפי גרסתם הצליח דניאל להתגבר על פחדיו בעזרת תפילת 'שמע ישראל'.⁷³ אולם יכולת היצירה של הילדים לא התמצתה בסיפורים בלבד. ריקודים, למשל, שימשו את הילדים כדי להמחזיז אירועים היסטוריים. אחד הריקודים הוקדש לשלמה המלך ובו עמד ילד אחד במרכז מעגל, ושאר חבריו קדו לו בראשם כמחוות תודה על בית המקדש. ריקוד אחר הושפע משמחת העם על בניית בית המקדש השני ולווה במחיאיות כפיים. אדלרבלום העידה כי 'שמחת החיים שלנו היתה גרושה בהודיה לה'.⁷⁴ עולם התורה סגר את הילדים במרחב משלהם, אך בה בעת העניק להם השראה למשחקי דמיון.

גם בצפת עירכו הילדים במשחקיהם מוטיבים מחייהם הדתיים. הציפייה לבוא המשיח גברה בימי החופש הגדול, אז היו יורדים למערות שבתחתית הבאר הראשית, משתובבים, משחקים ומאזינים לסיפורים על המשיח מפי ילדים הבקיאים בחומש. הילדים האמינו כי

69 רדור, החינוך העברי, א, עמ' 114; מרגלית שילה, 'נשים מגדר ותולדות היישוב היהודי בארץ: הישגים ויעדים', קתדרה, חוב' 150 (2014), עמ' 138.
 70 הלוי, פרשיות בראשית בתולדות הישוב, עמ' 291.
 71 נימה אדלרבלום, זיכרונותיה של בת ירושלים, ירושלים 2008 (להלן: אדלרבלום, זיכרונותיה של בת ירושלים), עמ' 202-207; דוד זוהר, מחויבות יהודית בעולם מודרני: הרב חיים הירשזון ויחסו אל המודרנה, ירושלים 2003, עמ' 17-22.
 72 אדלרבלום, זיכרונותיה של בת ירושלים, עמ' 14.
 73 שם, עמ' 15.
 74 שם, עמ' 25, 74.

המשיח יבוא ראשית לצפת, וכי דרך המערות שבתחתית הבארות של צפת הם יצליחו להגיע ראשונים לירושלים: 'ציפינו למשיח כלדבר מוחשי ביותר, יום יום ושעה שעה. ימים רבים, בייחוד בימי החופש הגדול בילינו ב"פזיקה" [הבאר בצפת].'⁷⁵

רחובות ירושלים זימנו לילדים חוויות מעניינות. בואו של הפחה התורכי אל משרדו בסראייה עורר את התפעלותו של גד פרומקין: 'הייתי מתעכב שם לחזות במחזה המרהיב של כניסת הפחה בעגלת הצב הנהדרת הרתומה לשני סוסים אבירים'.⁷⁶ בילוי נוסף היה ה'תפאראג', שבו ערכי חובש טורכן הציב ארגו על שלוש רגליים ולידו שני שרפרפים. תמורת חצי קבאק זכינו לראות דרך נקבובית עם זכוכית מגדלת פלאי עולם: מלכים ורוזנים, אבירים ועלמות, ארמונות בגדד והיכלי דמשק.⁷⁷ חבורות ילדים טיילו על גגות בתי העיר או במערות העיר העתיקה, טיול שהיה עבורם הרפתקה מסוכנת ומעשה לולינות. כך החלו פוסעים על הגג ב'חצר הירשנזון' ששכנה בצדו המערבי של רחוב חרון ברובע המוסלמי, המשיכו לגגות שוק הבשמים וסיימו ברחוב הבזאר (רחוב דוד).⁷⁸ סוחרים שהגיעו עם גמליהם מחברון להביא ענבים אל היקבים בעיר העתיקה, השאירו אותם בפתח היקבים בעת פריקת הסלים. ילדי תלמוד תורה של הספרדים יצאו עם הגמלים לטיול קצר בסמטאות העיר ואז החזירו אותם לבעליהם המוראגים.⁷⁹

גם בערים אירופיות ואמריקניות טרום-מודרניות תפקדו הרחובות כמרכיב הנפוץ ביותר בשטח הציבורי העירוני, כמרחבים מרובי שימושים וגני שעשועים בלתי פורמליים לילדים. שבילים, סמטאות וכיכרות היו 'בסיס בית' בחוץ, מקום מידי למשחק שממנו אפשר לנוע ולהסתובב, וכך יצרו לעצמם הילדים עולם משלהם. ברחוב בילו הילדים עם בני גילם, פגשו מבוגרים וחקרו את סביבתם. זירת הרחוב הזמינה יצירת קשרים חברתיים, חיפוש אחר עצמאות ובגרות, וסיפקה מקום למשחקי כדור, למשחקים על גלגלים ולמשחקים שהובאו מהבית.⁸⁰

גם הפעלת קו הרכבת בין יפו לירושלים הייתה מוקד של סקרנות ומשחק עבור הילדים. ילדי יפו נהגו לאסוף אבנים, לעמוד בגשר שלוש בנווה צדק, ולהשליכן על ארובת הקטר.

75 הלוי, פרשיות בראשית בתולדות הישוב, עמ' 291-292.

76 גד פרומקין, דרך שופט בירושלים, תל אביב תשט"ו (להלן: פרומקין, דרך שופט בירושלים), עמ' 9.

77 אלישר, לחיות עם יהודים, עמ' 77; קבאק (Kabak) הוא מטבע תורכי, ערכו היה 40 פארה שהם 4 מטליק. שמעון רובינשטיין, מטבעות, מידות ומשקולות, ירושלים 1997, עמ' 24-25.

78 אליהו פריימן, פותח שערים: זכרונות ופרקי חיים, מפנקסיו של ר' שלמה אליהו פריימן, ירושלים 2010, עמ' 12-14; פרומקין, דרך שופט בירושלים, עמ' 22.

79 יהושע, ירושלים תמול שלשום, עמ' 125.

80 Twain M. Abu-Ghazze, 'Children's Use of the Street as Playground in Abu-Nuseir, Jordan', *Environment and Behavior*, 30, 6 (1998), pp. 799-800; Aspa Gospodini and Virna Galani, 'Street Space as Playground: Investigating Children's Choices', *International Journal of Sustainable Development and Planing*, 1, 3 (2006), pp. 353-362

על המסילה הניחו הילדים מסמרים והרכבת שעברה עליהם הפכה אותם ללהבי אולרים.⁸¹ 'הקטר... הוא הקטר, זה היה ידדי הכי נורא, אותו יראתי ואותו אהבתי', ציין ירמיהו יפה, שנולד ביפו ב-1898.⁸² הנסיעה ברכבת הייתה בילוי משותף להורים ולילדים, שעיקרו עבור הילדים היה המפגש עם הרכבת וסביבתה כמוקד עניין. כך למשל, כשמשפחתו של מרדכי לובמן ליוותה אותו לתחנת הרכבת, ניגשה פתו למנהל התחנה וביקשה שיראה לה ולאחיה את מכונת הטלגרף: 'כי הבטח הבטחתי להם בלכתנו בדרך להראות להם ברמלה את המכונה אשר על ידה יעופו מכתבים'.⁸³ מנהל התחנה הראה לילדים כיצד פועל הטלגרף ותעל שמחת ילדי ותגדל עליצותם וגם בני הקטן מחא כפיו ויקרא הידד!⁸⁴ גם במשפחת ילין הייתה הנסיעה ברכבת בילוי. בחול המועד סוכות תרנ"ב יצאה איטה ילין עם ילדיה לטיול הראשון ברכבת מירושלים עד תחנת בתיר.⁸⁵ הרכבת אינה 'מוקד בידורי', אך הגעתה לנוף התחבורה הארץ-ישראלית הייתה חידוש ואומצה על ידי משפחות כמקור לבילוי משותף. בילוי נוסף היה הקרקס.⁸⁶ אל יפו וירושלים הגיע הקרקס, ורוב הידיעות עליו מבוססות על דיווחי העיתונות היומית בארץ: 'שיחת היום בעירנו היא – הזירה. בכל מקום שאתה פונה: בין החסידים והמשכילים, בין ילדי בתי הספר השונים וילדי התלמוד תורה – הנך שומע רק אחת: הזירה!'.⁸⁷ למופע המיוחד שערך הקרקס ביפו לכל בתי הספר שבעיר, לעומת זאת, לא הגיעו תלמודי התורה – 'לזאת עוד לא הגענו'. אך הגיעו תלמידי תחכמוני של תנועת המזרחי, בתי הספר של אליאנס, וכך ישבו בקהל מגולחי זקן, בעלי פאות ארוכות וזקנים. הכול רועש והומה 'כמו שראוי ל"עולם קטן" של מאות ילדים'.⁸⁸ תיאור זה של הקהל מדגיש שוב שבזמן פנאי נוצר עירוב בין הקבוצות ביישוב. ההפרדה וההבדלים שאפיינו את מוסדות החינוך השונים התקיימו באופן חלקי או כלל לא. במאי 1910 נערכה בירושלים הצגה מיוחדת בקרקס, שהכנסותיה היו תרומה לאגודה הספרדית 'אהבה ואחווה'. מועד ההצגה נקבע לראש חודש אייר, שכן במסורת היהודית צוין ראש החודש כיום שבו לא מרבים במלאכה. רבים מתושבי העיר היו חופשיים מעבודתם, ומוסדות החינוך פעלו חצי יום: 'בכונה ביום ובליל ר"ח כדי לתת היכולת לאחינו היהודים להתענג על ההצגות החדשות הנפלאות'. התוכנית הייתה מגוונת: 'האיש החזק', 'ריקוד מהיר על ידי הגברת לוזיקה' ו'קבוצה גדולה של האריות האפריקנים יוצגו בפירמידים'.⁸⁹ עדות נוספת לכך

81 מלכה קרול אלכסנדרוביץ, צבעי העיר, תל אביב 1989, עמ' 93-94; רוקח, ימים ראשונים, עמ' 37.
 82 ירמיהו יפה, 'זכרונות', ארכיון הציוני המרכזי, K13/140, עמ' 5.
 83 מ' לובמן, 'משוט בארץ ישראל', ממזרח ומערב, חוב' ג, וויען 1896, עמ' 55-56.
 84 שם, עמ' 56.
 85 אטה ילין, לצאצאי: זכרונותי, ב, ירושלים תש"א, עמ' 65-66.
 86 Marius Kwent, 'The Circus and Nature in Late Georgian England', in: Rudy Koshar (ed.), *Histories of Leisure*, Oxford 2002, pp. 45-46.
 87 'ירושלים יום יום', האור, 40, 15.4.1910, עמ' 2.
 88 'כל בתי הספר בהזירה', החרות, 69, 7.3.1910, עמ' 2.
 89 'תכנית חדשה', שם, 91, 9.5.1910, עמ' 4; על מנהגי ראש חודש ביהדות ראו, שמואל חגי, 'מנהגי

שהקרקס משך אליו גם את בני היישוב הישן היא ההופעות המיוחדות שקיים בשעות הצוהריים רק לנשים: 'ביום השלישי וביום החמישי בשעה שתיים וחצי אהה"צ הצגה גדולה מיוחדת בשביל נשים'. הקרקס הכיר את מגבלות הציבור הירושלמי – הפרדה בין המינים ועבודת נשים במשך שעות היום, וכדי לאפשר לכמה שיותר צופים להגיע התאים את התנהלותו לקבוצות השונות. התאמה נוספת נעשתה גם לילדים ולאנשי צבא ששילמו על כרטיס חצי מחיר.⁹⁰

הקרקסים הציגו ביפו ובירושלים לסירוגין. בינואר 1910 הגיע ליפו קרקס איטלקי, ואוהלים גדולים הוקמו מול שכונת נווה שלום ובהם השתכנו אנשי הקרקס ובעלי החיים שלהם. ילדים שלא הצליחו להשיג כרטיס חיפשו סדקים בגדר כדי להעביר מאחד לשני את הכרטיס היחיד שקנו ולהשתמש בו כמה פעמים.⁹¹ העיתון האור דיווח שבתי הספר היהודיים הבטיחו לתלמידיהם כי 'ילכו כלם יחד לחזות במחזות הנפלאים'. תלמידי המושבות עקרון, ראשון לציון ורחובות, באו אל הקרקס ביפו שהמה מפה לפה. בקהל ישבו יהודים, ערבים ואנשי הפקידות התורכית. מנהל הקרקס הותיר על הילדים רושם רב כשהוציא מהכלוב נחש וכרך אותו סביב צווארו: 'פחד אחזנו: עלול הנחש להדק את צווארו וישאר המקום בלי ממונה'.⁹² הקרקסים הביאו אל הארץ בידור עירוני המוני מאירופה, והתוכן היה היתולי ומשעשע. כיוון שהיה זה תוכן חדש ומפליא שהתחלף מדי ערב, שבו הצופים וביקרו בקרקס לעיתים תכופות.⁹³ תיאורי הקרקס בעיתונות העברית אינם מדגישים מסרים לאומיים או הקפדה על השפה העברית, אלא את ההנאה והצחוק. ייתכן שסוג זה של בילוי יצר מכנה משותף רחב יותר בין הקבוצות השונות בארץ. מבט על הקהל שפקד את הופעות הקרקס מספק פרופיל של אוכלוסיית ארץ ישראל בראשית המאה העשרים: פקידות תורכית, אנשי צבא, בעלי פאות, חילונים, נשים וילדים.

העיר הציעה לילדים את אתריה, את רחובותיה ואת הפסיפס האנושי שחי בה, והילדים השתמשו בכל אלה ככלי משחק וכתפאורה, ויצרו לעצמם מקומות בילוי ופנאי משלהם. אורח החיים של הילדים השפיע על הפוסי הפנאי שלהם, ואצל ילדי היישוב הישן היה קשור קשר הדוק להווי החיים הדתי, לחגים ולראשי החודשים: משחק בהגעלת כלים לקראת פסח, הציפייה למשיח בחופש הגדול בתוך מערה וקישוטי הסוכה. מהעדויות המעטות

ראש חודש ומקורותיהם, מחניים, חוב' צ (1964), עמ' 68–73. אגודת אהבה ואחוה נוסדה בירושלים ב-1910 וחבריה היו עסקני הציבור הספרדי. היא ביקשה לקדם את חינוך הדור הצעיר ולהיטיב את מצבם החומרי והרוחני של חבריה. בין פעילויותיה היו סידור שיעורי ערב בשפה התורכית, התקשרות עם בעלי מלאכה לאספקת סחורה במחירים מוזלים ועוד. נשיא האגודה ב-1910 היה נסים בכר. 'אהבה ואחוה', החרות, 91, 9.5.1910, עמ' 3; 'אהבה ואחוה', שם, 93, 8.1.1913, עמ' 3.

90 'תיור כל לאמי גדול', האור, 34, 8.4.1910, עמ' 4.

91 יוסף יקותיאל, מגולה לגאולה; גרסה מקוונת של הספר ב-benyehuda.org/read/2643

92 בן חיים, 'פוי יום יום', האור, 8, 6.3.1910, עמ' 3; עמיהוד נחמני, מכתבי עמיהוד נחמני וזאת ליהודה, ארכיון לתולדות רחובות, עמ' 20–21; מדליה, פרקי זכרונות, עמ' 44.

93 'הזירה', האור, 40, 15.4.1910, עמ' 2–3.

שמצאתי על הבנות ביישוב הישן עולה שדפוסי הפנאי שלהן היו קשורים למטלות הבית וכדי להעשירם השתמשו בדמיון.

משחקי ה'מחנות'

המגוון הלאומי, הדתי, החברתי והעדתי של יושבי הארץ בתקופה הנידונה היה רחב. בחלק זה ייסקרו מערכת הקשרים וההשפעות שהתפתחה בתוך מרקם אנושי זה. טענתי היא שאותה מערכת קשרים והשפעות התקיימה גם בעולם הילדים ומשתקפת בדפוסי המשחק המשותפים שלהם. חיי יהודים וערבים בארץ ישראל תחת השלטון העות'מאני התנהלו במישור ציבורי, תרבותי ומסחרי משותף. אם בעבר נטה המחקר ההיסטורי להצביע על חִבּוּר נפרדות בעלות לאום שונה ומעט נקודות השקה,⁹⁴ בשני העשורים האחרונים הוא מתמקד בהיבטים תרבותיים וחברתיים משותפים וחושף חיי קהילה משולבים של יהודים, ערבים ונוצרים שחיו תחת שלטון זר.⁹⁵

במחקרם על בני הארץ יוצאי ארצות המזרח, עמדו אביגיל יעקבסון ומשה נאור על קווי דמיון וקרבה תרבותיים, אתניים ולשוניים בין יהודי המזרח לערבים יושבי הארץ בתקופת המנדט. יהודים אלה קימו קשרים חברתיים, תרבותיים ופוליטיים עם הערבים בארץ ובארצות הערביות שמחוץ לה, ונעו בין גבולות גיאוגרפיים לזהותיים, בין היישוב הישן לזה החדש, ובין החברה הערבית ליהודית, תוך כדי שהם בוחנים באופן אישי את הדיאלוג בין עדתיות ללאומיות.⁹⁶ מישל קמפוס מצביעה על הקרבה התרבותית והתודעתית בין המוסלמים, הנוצרים והיהודים בארץ במפנה המאה העשרים, על רקע השתייכותם לחברה שתחת השלטון העות'מאני.⁹⁷ בני היישוב הישן האשכנזי הירושלמי של המאה התשע-עשרה ניסו להתערות בקרב תושבי העיר הערבים לצד שמירה קפדנית על גבולות זהותם.

94 דן הורביץ ומשה ליסק, מיישוב למדינה: יהודי ארץ ישראל בתקופת המנדט כקהילה פוליטית, תל אביב 1977; 1998 Jacob Metzger, *The divided economy of Mandatory Palestine*, Cambridge 1998; 95 Zachary Lockman, *Comrades and Enemies: Arab and Jewish Workers in Palestine, 1906-1948*, Berkeley, CA 1996; Deborah S. Bernstein, *Constructing Boundaries: Jewish and Arab Workers in Mandatory Palestine*, Albany, NY 2000. ברנשטיין מראה כי לצד התחרות וניסיונות ההתבדלות של קהילות הפועלים בשוק העבודה היהודי-ערבי בחיפה, נוצרו גם שיתופי פעולה. ראו גם, הלל כהן, 'חיי ומותו של היהודי-הערבי בארץ ישראל ומחוצה לה', עיונים בתקומת ישראל, חוב' 9 (2015), עמ' 200-171.

96 Abigail Jacobson and Moshe Naor, *Oriental Neighbors: Middle Eastern Jews and Arabs in mandatory Palestine*, Waltham, MA 2016

97 Michelle U. Campos, *Ottoman Brother: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth-Century Palestine*, Stanford, CA 2011. השקפות דומות מובאות גם אצל, מחמוד יזבק, 'בצל האימפריה: תגובות פלסטיניות לתנועה הציונית 1882-1914', בתוך: יהודה שנהב (עורך), *הציונות והאימפריות*, ירושלים ותל אביב 2016, עמ' 183-211.

הררי מראה כיצד באמצעות השפה והלבוש נבנתה מערכת קשרים והשפעות בין הקבוצות השונות בעיר – אשכנזים, ספרדים וערבים.⁹⁸

מפגשים בין ילדים בני הארץ נראים טבעיים על רקע מציאות החיים המשותפים, ואומנם בערים נפגשו הילדים למשחקי מחנות. ביפו התחרו ילדים יהודים בילדי הטמפלרים הגרמנים בהעפת עפיפונים, וכל קבוצה ניסתה למשוך בחוטי העפיפון שלה בהתאם לכיוון הרוח ולתפוס בעזרתו את עפיפון הקבוצה היריבה. יצחק רוקח תיאר שני מוקדי חיכוך בין ילדי הטמפלרים ליהודים, האחד בקו התפר שבין נווה צדק לעיר יפו, והשני בין הילדים משכונת ולהלה לילדי נווה צדק: 'בחוטי הטאיירה [עפיפון] של האחד היו מפילים את הטאיירה של מתחרהו על ידי הסתבכות מכוונת בחוטי הטאיירה של השני'.⁹⁹ התחרויות נערכו ליד מסילת הרכבת שבין יפו לירושלים ששימשה כקו גבול שהפריד בין שני ה'מחנות'; בצידה האחד של המסילה שכונת הטמפלרים ולהלה, ובצידה השני השכונה היהודית נווה צדק. משחק אחר בין שתי הקבוצות היה יידוי אבנים. לילדי נווה צדק היה 'ראש קבוצה' ושאר הילדים היו ה'חיילים'. הם התקינו חרבות וכידונים מעץ, הכינו תילי אבנים ורכבו על מקלות ומטאטאים מול ילדי הגרמנים. אחד משעשועיהם היה חפירת בורות ומילוי באבנים כהכנה למלחמה הקרובה עם הילדים הגרמנים. בהמשך שיחקו הילדים היהודים קליעה למטרה בעזרת מקלעת ענפי עץ. השימוש במקלעת הרשים את ילדי הערבים, והם כרתו ברית עם ילדי היהודים וסייעו להם להפיל את עפיפוני הילדים הגרמנים.¹⁰⁰ גם בין הילדים היהודים לערבים ביפו התפתח דפוס דומה של משחקי מחנות, ולשם הבנת הייצוגים והסמליות שבדפוס משחקיהם המשותפים אתאר את הגדרתו וחלוקתו המרחבית של אזור זה באותן שנים.

נקודות המפגש בין הילדים היו שכונת נווה שלום ורובע מנשייה, שעד שלהי שנות העשרים של המאה העשרים נתפסו כאזורי מחיה נפרדים ליהודים ולערבים. הבסיס להבחנה בין האזורים היה בעיקר חברתי-כלכלי, ולוֹהוּתם הלאומית של התושבים הייתה חשיבות מינורית. האזור המבוסס יותר השתרע בין מסילת הרכבת לשפת הים וכונה בפי דוברי

98 עידו הררי, 'ערבים אשכנזים? קרבה והתבדלות בישוב בירושלים', זמנים, חוב' 135 (2016), עמ' 22-33. וראו כל הגיליון הנזכר של זמנים, שעסק ביהודים וערבים במזרח התיכון.

99 רוקח, ימים ראשונים, עמ' 36. ראו גם, יעקב גאלדמאן, 'מיפו לירושלים', 7.8.1907, העולם, עמ' 386; ברוך תגר, משפחת טאג'יר-תגר: שורשים ענפים ולקט זכרונות, רמת גן 1983, עמ' 49. מנהיגי הוואי נהגו להתחרות אחד מול השני בקרבות עפיפונים שמתוארים במיתולוגיות הוואיות עתיקות. שליטים וגיבורים היו מסבכים את חוטי העפיפון שלהם עם מנהיגים יריבים, וגורמים לעפיפונים של אלה ליפול. קרבות עפיפונים דומים התרחשו גם באי ג'אווה (Java) שבאינדונזיה ובנגאסקי שבִּיפּוֹ. על כך ראו, Nora K. Chadwick, 'The Kite: A Study in Polynesian Tradition', *The Journal of Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 61 (1931), p. 455, 464, 483; Deng Yinke, *Ancient Chinese Inventions*, Beijing 2005, pp. 104-105

100 תרהר, בשרות המולדת. זאב וילנאי תיאר מלחמות של יידוי אבנים בין ילדי היהודים לטמפלרים בחיפה שהתבססו של שנאה תמידית, ואילו עם הילדים הערבים היו אלה מלחמות לשם שלום שכן בין שתי הקבוצות שררה שכונת קרובה. על כך ראו, וילנאי, ואהבת לארצך כמוך, עמ' 16.

העברית 'נווה שלום' ובפי דוברי הערבית 'מנשייה'. בשנת 1921 נקבע הגבול בין תל אביב ליפו, והעלייה במתיחות בין יהודים לערבים הביאה לחלוקת צפון יפו על בסיס לאומי. ב-1934 הוענק לתל אביב מעמד של עיר נפרדת ושטחים מנווה שלום הועברו לתחומה. דוברי העברית הוסיפו להתייחס אליהם בשם העברי, ואילו השטח שמנווה שלום בצירוף שכונת הפחים כונה מנשייה. השם הערבי החדש שנתנו היהודים לאותו חלק של נווה שלום שנתר ביפו, סימל גם את מהותו הערבית של השטח.¹⁰¹ חלוקה זו חשובה לענייננו, משום שרבים מתיאורי המשחקים בין המחנות מבוססים על זיכרונותיהם של מי שהיו ילדים בראשית המאה העשרים. זיכרונות אלה פורסמו במחצית השנייה של המאה העשרים, תקופה שבה התקבעה ההבחנה בין מנשייה ה'מוסלמית' ובין השכונות היהודיות שגבולו בה. ואכן, מקומה של הבחנה זו לא נפקד מתיאורי המשחקים. דוד תדהר, למשל, מתאר כיצד הוא וחבריו היו 'יורים אבנים אל מעבר לגבול, אל מנשייה, וממנשייה משיבים הערבים אבני בליסטראות לעבר נווה שלום שלנו'.¹⁰² הלאום השונה הוא שעמד בלב היריבות במשחק והגדרת הקבוצות, אך במקום שיגרום לריחוק והפרדה, הוא זה שיצר את נקודת החיבור בין הילדים וכינס אותם למשחק משותף.

המשחק היה אמצעי תקשורת בידי קבוצות הילדים, והתקשורת הייתה גם שפתית. בראשיתה של 'מלחמת השפות' שהתעוררה ביישוב היהודי לאחר החלטתו של הוועד המנהל של הטכניקום בחיפה כי שפת ההוראה במוסד תהיה גרמנית, מנה פאול נתן, מנהלה של חברת 'העזרה', את הלשונות הרבות שדיברו ילדי ארץ ישראל: ילדי האשכנזים מדברים ז'רגון (יידיש), ילדים ספרדים דוברים ספניולית, ילדים תימנים ויוצאי כבל מדברים ערבית, וילדי המרוקאים מדברים ערבית-אפריקנית.¹⁰³ הילדים דיברו את שפת הוריהם על פי עדתם, אך גם את השפה הערבית מחיי היום-יום. דוד נימן שגדל בעקרון ועזר לאביו בעבודת המשק, נפגש מדי יום עם ערביי הכפר עקיר וכך למד את השפה.¹⁰⁴ ויקטוריה וידה ולירו מירושלים ידעה לדבר ערבית 'מהמגע עם השכנים'.¹⁰⁵ על שנות ילדותה בחברון סיפרה חנה ירושלמי-צרפתי כי כשלמדה תפירה אצל תופרת ערבייה נוצרייה עם עוד 15 בנות ערביות 'איש לא ידע שאני יהודיה, כי דיברתי ערבית ורוב הזמן שתקתי'.¹⁰⁶

ב-1903, במסגרת כינוסה של 'הכנסיה הארצישראלית' בזכרון יעקב, דיבר דוד ילין על נחיצותה של השפה הערבית בקרב הדור הצעיר. ילין, שהיה ממפתחי שיטת הלימוד 'עברית בעברית' בבתי הספר העבריים, עמד על כך שיהודי הארץ הם מיעוט שקושר קשרי עבודה

101 אור אלכסנדרוביץ, 'גבולות של נייר: ההיסטוריה המחוקה של נווה שלום', תיאוריה וביקורת, חוב' 41 (2013), עמ' 165-197.

102 תדהר, *בשרות המולדת*, עמ' 14.

103 'שפת הלמודים שבטכניקום בחיפה', 19.11.1913, *הצפירה*, 250, עמ' 3.

104 נימן, *בראשית ברוא*, עמ' 23.

105 ואלירו, *זכרונות*, עמ' 22.

106 חנה ירושלמי-צרפתי, 'בית אבי', בתוך: עודד אבישר (עורך), *ספר חברון*, ירושלים 1970, עמ' 386.

וכלכלה עם שכניו הלא יהודים, ולשם כך יש לחנך את הדור הצעיר שיבוא 'יותר ויותר ביחס קרוב אל יתר אזרחי הארץ המדברים לא עברית ולא שפה אירופית כי אם ערבית. הדבר הזה מטיל עלינו ללמד גם את השפה הזאת במדה ידועה'.¹⁰⁷ ילין היה בן למשפחה מהאליטה היהודית המזרחית המקומית, שגדל בסביבה דוברת ערבית וחונך באווירה רב לשונית כתלמיד בבית הספר אליאנס בירושלים, ולא היה היחיד שחשב שיש להנחיל את השפה הערבית לילדים מגיל צעיר. אנשי רוח וחינוך כנסים מלול, אליהו ספיר ויוסף מיוחס עמדו על חשיבותה האקטואלית של המורשת התרבותית הערבית-יהודית והתנגדו למגמות של התבדלות מהתרבות הערבית.¹⁰⁸ שבע שנים לאחר דבריו של ילין ב'כנסיה הארצישראלית', העידו מורי בתי הספר העבריים שכמעט כל הילדים יודעים במידה כלשהי את השפה הערבית מחיי היום-יום, וזה מקל באופן ניכר על לימודי השפה.¹⁰⁹

יעקבסון ונאור מצביעים על החיבור בין יהודי המזרח לערביי הארץ שבבסיסו דמיון חברתי ששורשיו בהיסטוריה ארוכת השנים של חיים משותפים בארצות האסלאם, בעוד החיבור בין קבוצות הילדים מקורו בגילם ובעובדה שהם חולקים את אותה תקופת חיים – ילדות. זאת ועוד, הילדים מצאו בתוך המרחב הגיאוגרפי של השכונה מקום למשחק מחנות תחרותי. המשתתפים היו ילדים יהודים, מוסלמים ונוצרים, כלי המשחק היו עפופונים ואבנים, סיפור המשחק היה מחנות נלחמים, והמקום ששימש כנקודת מפגש למשחקים היה ה'תפר' שבין המרחב היהודי לערבי. חיבור מרכיבים אלה מעלה כי עולם משחקי הילדים, על מקומו הפיזי ותכניו, היה בבחינת מיקרוקוסמוס של היחסים בין הקבוצות השונות ביישוב, ובכלל זה המתחים ביניהן על רקע לאומי שילכו ויחרפו בתקופת המנדט.¹¹⁰

סיכום

ילדים יוצרים לעצמם מקומות פיזיים או דמיוניים באמצעות משחק, משתמשים ופועלים בהם וחווים אותם באופן אינדיווידואלי. המשחקים, התכנים ומאפייני זמן הפנאי של הילדים במרחב הפיזי משקפים מבנים חברתיים, תפיסות מעולם המבוגרים וגם פנאי ייחודי רק לילדים. הפנאי השתלב בחיי היום-יום של כל קבוצות הילדים. אצל ילדי היישוב הישן נחוה הפנאי לאורם של עקרונות הלימוד והשמירה על אורח החיים הדתי. הפרצות שהתגלו

107 רוד ילין, 'החנך הגופני והרוחני בערי א"י', המליץ, 205, 21.9.1903, עמ' 2.
 108 חנון חריף, אנשים אחים אנחנו: הפנייה מזרחה בהגות הציונית, ירושלים תשע"ט, עמ' 178-179.
 109 י' אזרקובסקי, 'בתי הספר בא"י', החנוך, 1, יפו, ניסן תר"ע-אדר תרע"א, עמ' 318; בנושא זה ראו גם, Liora Halperin, 'Orienting Language: Reflections on the Study of Arabic in the Yishuv', *Jewish Quarterly Review*, Vol. 96 (2006), pp. 481-489
 110 על הפוליטיקה של מרחב הפנאי הילדי ראו למשל, Ning De Coning Smith and Marta Gutman, 'Children and Youth Public Making Places, Learning Lessons, Claiming Territories', *Childhood*, Vol. 11, No. 2 (2004), pp. 131-141; Blain Neufeld, "'The Kids Are Alright': Political Liberalism, Leisure Time and Childhood', *Philosophical Studies*, Vol. 175, No. 5 (2018), pp. 1057-1070

במהלך היום, כמו הפסקות בין השיעורים וימי החופש הסמוכים לחגים, הציבו את הזמן החופשי כאפשרות של הפוגה. אך ההפוגה הייתה ממלאכת הלימוד ולא מהמעטפת הדתית של החיים ביישוב הישן. ההופעות בקרקס נערכו בהפרדה בין המינים, טיולים רבים נערכו בהשגחת המלמדים, ומשחקי דמיון והמחזה שוחקו בהשפעת סיפורי התורה. אך דווקא במרחב זה שיש בו הפרדות, בולטת הפעֵלנות של הילדים, שלצד המערכת המגבילה הצליחו לייצר לעצמם מרחבים של פנאי. המשחק בכדור, היציאה לטיולים וההליכה לקרקס, לא היו ייחודיים רק לילדי הישוב הישן; אך ההקשר שבו הם נעשו פרץ מוסכמות ואולי אף את הרושם ההיסטוריוגרפי המקובל בדבר היעדר פנאי ילדי משום ביטול זמן שלא לצורך לימוד. משחקי המחנות של ילדים יהודים נגד ילדים מוסלמים או נוצרים היו פנאי ייחודי לילדים, אך המפגש עצמו לא היה כזה. לא מעט נקודות מפגש היו בין יהודים לערבים בחיי היום-יום ופנאי הילדים היה המשך טבעי לכך. משחקי המחנות והעפת העפיפונים הם משחקי ילדים, אך המסגרת המשחקית של עימות בין קבוצות יריבות שיקפה תפיסות והלכי רוח בדבר יריבות בין הלאומים שהחזיקו בראשית המאה העשרים חלק מאנשי היישוב היהודי. הדבר בולט עוד יותר על רקע העובדה שמפגשים ידידותיים בין ילדים יהודים לערבים התרחשו בטיולי משפחות יהודיות לכפרים ערבים שכנים או באירוח משפחות יהודיות בקיץ בבתי ערבים. כלומר, יחסי הקרבה היו ונחוו בין קבוצות הילדים, אך סיפור המסגרת היה של המבוגרים. היטיב לתאר את העולם המשותף ליהודים ולערבים, ועם זאת את החשדנות והעוינות שהעלה במבוגרים משה אהרון שליט, שהגיע עם הוריו לראשון לציון ב־1882 כשהוא בן שמונה. כשעבד עם אביו במשק, עבדו לצידו גם פועלים ערבים: 'משכתי לרבים מהערבים שעבדו אצלנו, ואילולא התנגד לכך אבי, הייתי מפתח איתם יחסי ידידות חמים'.¹¹¹

מחקר הפנאי המשפחתי שהתבסס על פי רוב על נקודת המבט של המבוגרים ומיעט להעריך את השקפותיהם של הילדים, הביא ליצירת הבנה חלקית בלבד של פנאי משפחתי.¹¹² ברוח דברים אלה אפשר גם לטעון שתיאור חייהם של הילדים דרך הפרזימה של בתי הספר העבריים ופעולות הפנאי החינוכיות שהם סיפקו לילדים, החמיצו את הפנאי המשפחתי ואת הפנאי העצמאי של הילדים. לצד ההשפעות המבניות על חיי הילדים – בית ספר, מורים והורים – ילדים משתמשים במרחבים הפיזיים כדי ליצור לעצמם מקומות משלהם ליהנות, לנוח ולשחק, וכך הם נעשים שחקנים חברתיים במרחב הפנאי ומעצבים לעצמם סגנון בילוי משלהם.¹¹³

111 מ"א שליט, *בנתיבות חיי, תל אביב 2000*, עמ' 129.
 112 Ruth Jeanes, 'Seen but not Heard? Examining Children's Voices in Leisure and Family Research', *Leisure/Loisir*, Vol. 34, No. 3 (2010), pp. 243-259
 113 Joan Abbott-Chapman and Margaret Robertson, 'Youth Leisure, Places, Spaces and Identity', in: Sean Gammom and Sam Elkington (eds.), *Landscapes of Leisure: Space, Place and Identities*, New York 2015, pp. 123-134

בדפוס הפנאי של המשפחה משתקפות דינמיקות של חיי יום-יום. כך למשל עולים יחסי הידידות ששררו בין משפחות יהודיות לערביות שהתבססו על הכרות משותפת וקשרי עבודה ומסחר, או הטיול בגני ירושלים ויפו שהיו נוהג מקובל. פנאי הילדים בחיק המשפחה יוצא גם אל הציבוריות וחושף את הילדים למעגלים רחבים יותר מחצר הבית הפרטי. בכלל הפנאי כזמן חופשי הוא מרחב שמזמן אליו אינטראקציות בין קבוצות שונות: בין ילדים למבוגרים, בין משפחות, בין ילדים לחבריהם ושכניהם. במאמר זה מצאתי כי בקשר שבין פנאי לפעילות ילדים, בדיוק כמו מבוגרים, הם משתתפים פעילים בחברה. הזירות שבהן התקיים הפנאי הילדי הם המקומות שבהם התרחשה הילדות. וכך במסלול דו כיווני מתגלה הילדות בתוך המרחב וגם להפך, המרחבים הפיזיים מתגלים בפנאי: פסי הרכבת, זירת הקרקס, הרחוב והפרדסים.